

תיאור הכוחות בקהילה בתחילת המחלוקת משקף מקרה אופייני של מאבק מעמדי. אף עולים ממנו כמה הבטים של המבנה החברתי בקהילת בגדאד ושל המתחים שנבעו ממבנה זה. בעלי ההון ובעלי המונופולין על מצרכי היסוד הרחיבו בצורה יזומה את הפערים החברתיים בין המעמד העליון למעמד הנמוך. בעלי הון אלה היו קשורים בקשרי עסקים ובקשרי משפחה עם אישים משכבת תלמידי החכמים, והללו לא כיהו בהם על התנהגותם. אותם תלמידי חכמים נתפסו בעיני ההמון כמשתפי פעולה עם אליטות הממון והדברים עוררו תסיסה רבה בקהילה. אף שאין הדברים נאמרים במפורש, נראה שהחכם באשי נטה לצדם של העניים ובעידודו הוחלט להטיל חרם על מפקיעי המחירים. התבטאויותיו נגד דרכם של סוחר התבואה להגדיל את רווחיהם על חשבון העניים היו קשות ביותר: 'כשמחת ריוח התבואה אשר הרווחו מדם העניים והאביונים'.⁴⁷ מכיוון שהגבולות בין שכבת בעלי ההון לבין שכבת תלמידי החכמים ניטשטשו, כאמור לעיל, התארגנה מול הרב ששון הלוי חזית המורכבת מאישים בעלי מעמד והשפעה משתי השכבות החברתיות האלה.

מי היו ראשי השותפות שבין מעמד העשירים למעמד תלמידי החכמים? בחינה מדויקת של הנפשות הפועלות מעלה כי בראש תובעי הדחתו של הרב ששון הלוי התייצב חכם דוד חי בן מאיר בן יוסף נסים. איש זה, שכיהן מאז שנת 1868 כגובר חברת כ"ח בבגדאד, נמנה עם גבירי הקהילה ועם עסקניה המובהקים, אך גם היה בין תלמידי החכמים שבה. שנים קודם לכן הוא היה מעורב במאבק נגד הרב רפאל קצין. זיהויו מאפשר לנו לזהות גם את הדרשן הנזכר לעיל, שהציבור סילק מבית הכנסת. במכתביו של הרב ששון הלוי שמוחה מתואר הרב דוד מאיר כ'אחי אמו', דודו של הדרשן שהקהל האשים בשיתוף פעולה עם 'אוצרי התבואה'. חכם דוד חי בן מאיר היה דודו של הרב יוסף חיים – מגדולי חכמי בגדאד במחצית השנייה של המאה ה'ט' – ושימש מורו המובהק לפני כניסתו לבית מדרשו של הרב עבדאללה סומך.⁴⁸ זאת ועוד, ראש 'אוצרי התבואה' עצמו מזוהה במכתביו של הרב ששון הלוי שמוחה כ'נסים אחי הדרשן'. על פי שני זיהויים משפחתיים אלה, בנוסף לידיעתנו שהרב יוסף חיים הוא שהיה הדורש הקבוע בבית הכנסת הגדול בבגדאד ב'ארבע שבתות השנה' והדרשן היחיד בבגדאד ב'שבת כלה',⁴⁹ לא נותר אלא לקבוע בוודאות שהדרשן העוין את החכם באשי היה לא אחר מאשר הרב יוסף חיים. ואכן, הרב יוסף חיים, שהיה שותף לא פעיל בעסקיהם של אחיו, מילא תפקיד מפתח בהדחתו של הרב ששון הלוי ממשרתו. אליהם הצטרף

47 שם.

48 עיינו: בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קלט-קמ, קנת, קצא.

49 הדרשנות בקהילת בגדאד היתה בחזקת משפחת חיים, במיוחד בשבתות המיוחדות, כגון שבת כלה, שבת זכור, שבת הגדול ושבת תשובה, שבהן היה הרב יוסף חיים הדרשן היחיד מאז שנת תרי"ט. כבר בזמן רפאל קצין פרצה סערה על שהדיח את הרב אליהו חיים, אביו של הרב יוסף חיים, ודרש במקומו בשבת הגדול. עיינו: בן יעקב, שם, עמ' קנת, הערה 12, קצא-קצב; א' בן יעקב, הרב יוסף חיים, ירושלים תשל"ב, עמ' 12. עוד עיינו: ש' רגב, 'ספרות הדרוש והמוסר של הרב יוסף חיים', יהדות בבל, 1 (תשנ"ו), עמ' 35-36; א' בן יעקב, 'הרב יוסף חיים – איש אשכולות', הרב יוסף חיים – פרקי מחקר ועיון במלאת תשעים שנה לפטירתו, בעריכת צ' יהודה, אור יהודה 1999, עמ' 33. על אחיו נסים והשפעתו בתחומי המסחר והיחסים עם השלטונות עיינו: בן יעקב, שם, עמ' קטט.

מנחם סלמן בן מנחם דניאל, בן למשפחת שולחנים עתירי נכסים, בעלי אדמות רבות, בעלי השפעה רבה בקהילה ובעלי קשרים עם השלטונות. משפחה זו סחרה בתבואה בהקף עצום וסחר זה היה אחד הגורמים העיקריים להתעשרותה הרבה.⁵⁰ עם חבורת מדיחי החכם באשי היה גם יחזקאל משה סומך. אדם זה, שהשתייך לאצולת הממון, נמנה גם עם אצולת היחס, שכן היה בן אחיו של הרב עבדאללה סומך.⁵¹ עליהם נוספו גם יוסף שם טוב, מגבירי העדה ומראשי המסייעים לחברת כ"ח בפעילותה להקניית השכלה לדור הצעיר,⁵² וצאלח נסים כאשי, אף הוא מגבירי הקהילה ומעסקניה.⁵³

ד. פרשת ההדחה

1. השלב הראשון של ההדחה

הפרשה החלה בחודש אב תרל"ט, עם פרסום החרם נגד מפקיעי מחיר התבואה. על פי גרסתו של הרב ששון הלוי שמוחה, בראש מבקשי הדחתו עמדו אנשים שביקשו להיפרע ממנו על תקיפותו, ועל כן הם התחברו לסוחר תבואה וקשרו קשר לסילוקו ממשרתו. התואנה שמצאו בכדי להבאיש את ריחו בעיני כלל הציבור, ובכלל זה העניים, היתה מס כופר הצבא – העסכרייה. לדברי החכם באשי, בעלי עסקים רבים ירדו מנכסיהם ולא יכלו לשלם את חלקם במס. וכך נוצר פער גדול בין הסכום שגבתה הקהילה לבין דרישת השלטונות. משום כך הוא נאלץ להטיל את תשלום ההפרש על יתר בני הקהילה, שכבר נתנו את חלקם במס. מתנגדי הרב, ובראשם חכם דוד מאיר, דודו של הרב יוסף חיים, הסיתו לדבריו את הקהל, באומנם כי הפער בין הסכום הנדרש לבין הסכום שנאסף מן הציבור נבע ממעילה שמעל הרב בכספי המס. עוד מעיד הרב, כי מתנגדיו תלו בשחיתותו את עצירת הגשמים, והבטיחו להמון התמים כי אם יסולק החכם באשי ממשרתו יחזור השפע לעולם וגם מס העסכרייה יבוטל. לטענתו, מתנגדיו איימו על התומכים בו ואילצו אותם לצרף את חתימתם לקריאה להדחתו ממשרתו.⁵⁴

את הצטרפותם של תלמידי החכמים למדיחיו תלה הרב ששון הלוי בעוניים שהעבירים על דעתם, ולדבריו הם נתפתו להבטחות שונאיו שיירשו את משרתו ואת הכנסותיו. לטענתו, תלמידי חכמים אלה לא היו בעלי שיעור קומה לא בענייני הלכה ולא בהוויות העולם, ומינויים לדיינים לא נעשה אלא 'למען יהיו כפופים לעתירי בבל אוצרי התבואה'.⁵⁵ דהיינו, החכם באשי פירש את הדחתו כניסיון להשתלטות מחודשת ומתוככמת של אליטת הממון על הקהילה

50 שם, עמ' קפב.

51 עיינו: בן יעקב (לעיל, הערה 10), עמ' 84.

52 בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קפא-קפב, רפח.

53 ראו על אודותיו: שם, עמ' קפח, שסה-שסז.

54 אר"ר, כ"ב בשבט תר"ם (לעיל, הערה 39).

55 שם.

והחלשת תלמידי החכמים. עוד האשים הרב את מדיחיו שהקימו ועד בן שנים-עשר אנשים לשם ניהול ענייני הקהילה. אנשים אלה אינם ראויים והם שעבדו את קופת הקהל לצורכיהם ומנעו ממנו את משכורתו.⁵⁶

גרסת המדיחים היתה כמובן שונה לחלוטין. לדבריהם, לא היתה כל עוינות קודמת מצדם לחכם באשי המודח. הדברים התפתחו במהירות וללא כל הכנה מוקדמת, לאחר שנתגלו מעשי השחיתות של החכם באשי ובתוכם מעילה בכספי מס הקהל, נטילת שוחד והטיית משפט.⁵⁷ על פי עדותם, הם הגישו למושל העות'מאני את ההסכמה על ההדחה לאחר שרובם המכריע של בני הקהל חתמו עליה. הלה הורה להם לשלוח את עצומת ההדחה לשער העליון באסתאנבול, כדי לאשר את מעשה ההדחה ואת מינויו של החכם באשי החדש, הרב אלישע נסים דנגור.⁵⁸

בנוסף לשתי עדויות אלה על נסיבות ההדחה קיימות גם עדויותיהם של שליחים ספרדים ואשכנזים מארץ ישראל, ששהו בעת המחלוקת בבגדאד ואספו כספים בעבור הכוללים שלהם. כל השד"רים צידדו בחכם באשי המודח, הרב ששון הלוי שמוחה, אף שהתייצבות זו לצדו היתה עלולה להמעיט את הקף התרומות שיכלו לקבל, משום שרוב התורמים נמנו עם מתנגדי החכם באשי. ואולי נבעה התייצבות זו לצדו של החכם באשי המודח מקרבתם של השד"רים, שהיו תלמידי חכמים בעצמם, אל החכם באשי ואל גרסתו יותר מאשר ליריביו.⁵⁹ הם הדגישו שכורים במקום אין להם כל מניע לנקוט עמדה לטובת אחד הצדדים במחלוקת. עמדתם נקבעה לאחר שני חודשי שהייה בבגדאד, ואך ורק לאחר שחקרו ודרשו היטב, על פי דבריהם, את טענות שני הצדדים.⁶⁰ על פי הבנתם של השד"רים הללו, כל ההדחה של החכם באשי ששון הלוי שמוחה נבעה ממסכת של מתחים פנים קהילתיים בין מספר בעלי אינטרסים, המכונים בפייהם 'עשרת בוגדים',⁶¹ מבני אליטות הממון ואליטות היחס. הם ביקשו להשתלט על הנהגת

56 אר"ר (לעיל, הערה 24), הרב ששון הלוי לחכם באשי באסתאנבול משה הלוי, בגדאד, ב' בסיון תר"ם.

57 אר"ר, כ"א בשבט תר"ם (לעיל, הערה 34).

58 על הרב אלישע נסים דנגור ראו בהרחבה: בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קסג-קסט. וראו גם המבוא לספרו גדולות אלישע, ירושלים תשל"ז, ועיינו להלן.

59 ואולי ניתן להביא סיוע להנחה זו מכך שלאחר שלוש שנים, משביקשו מקצת גבירי בגדאד להדיח את הרב דנגור ממשרתו ולהשיב את הרב שמוחה על כנו, שוב תמכו כל השד"רים שפעלו באותה העת בחכם באשי המכהן דווקא. בין כך ובין כך, אין לראות בתמיכת השד"רים בחכם באשי מכהן דפוס התנהגות קבוע בכל מקרה שבו נעשה ניסיון להדיחו. בבואו לנקוט עמדה פעל השד"ר גם על פי אינטרס אישי, כמו הזמנתו לכהן במקום החכם באשי המודח. עיינו למשל: הראל, הדחתו (לעיל, הערה 1), עמ' 124-125. על התייצבות של שד"רים נגד חכם באשי מכהן עיינו גם: הראל, "הוא דומה לאשה רעה וכתובתה מרובה" – לבירור יחסיה של קהילת צנעא עם החכם באשי הספרדי יצחק שאול, מזרח ומערב [בדפוס].

60 אר"ר (לעיל, הערה 24), יצחק ארזי הכהן שליח טבריה, יודל אהרן זאלץ בה"רב ר' אברהם הירש מטבריה לחכם באשי באסתאנבול משה הלוי, בגדאד, כ' באב תר"ם.

61 השוו: ירמיה ט, א.

הקהילה כדי לבסס את מעמדם על חשבונם של עניי הקהל, שהיו רוב מניינה ורוב בניינה של הקהילה.

2. החרפת המאבק הבין מעמדי

בחדש שבט, כחצי שנה לאחר הדחת החכם באשי ששון הלוי שמוחה, הבינו עניי בגדאד כי שייחקו לידי אליטת בעלי הממון בתומכם בהדחתו. מצבם הכלכלי לא השתפר עקב הדחתו, עול המסים לא הוקל וגשמי ברכה לא החלו לרדת. זאת ועוד, ההשתלטות המוחלטת של 'אוצרי התבואה' ותומכיהם על הקהילה ומוסדותיה נעשתה באמצעים שלא היו מקובלים ומובנים מאליהם בחברה היהודית, כגון השלכת מתנגדיהם למאסר וכדומה. נראה היה בעליל שהקבוצה האוליגרכית שהשתלטה על הקהילה פעלה אך ורק לטובת האינטרסים שלה ושל המקורבים לה. לאור זאת החלה החתמה של הציבור הרחב על עצומה להשבתו של החכם באשי המודח למשרתו. החותמים, רובם ככולם מן העניים בקהילה, הפצירו ברב ליטול שוב את הנהגת הקהילה לידיהם.⁶²

הרב ששון הלוי האשים את מתנגדיו שהפעילו מערכת שלמה של איומים בבתי הכנסת, לבל יהיו איש לצרף את חתימתו לעצומה. לטענתו, הם אף לא נמנעו מלהושיב אחדים מתומכיו בבית הסוהר בתואנות שונות, בעיקר על שהשתמטו לכאורה משלום העסקרייה. את תלמידי החכמים שתמכו במתנגדיו האשים הרב שמוחה שעשו זאת בשל הכספים ששולמו להם מקופת הקהל. הוא העיד שבראותו מעשים אלה ביקש מתומכיו לחדול מן ההחתמה לטובתו, כדי שלא יואשם בליבוי המחלוקת.⁶³ זאת ועוד, לדבריו הוא אף נמנע בתחילה מלהתלונן בפני המושל העות'מאני משום חילול השם בין העמים.⁶⁴ רק לאחר שהרב שמוחה ראה את פתקי האיום שהופצו בבתי הכנסיות נגד תומכיו, הוא שוכנע להראותם למושל. אחד הפתקים תורגם לתורכית ונלקח אל הוואלי. הלה המליץ בפני החכם באשי המודח להגיש את קובלנותיו לבית המשפט. הרב שמוחה בחר באותה העת שלא לנקוט צעד שכזה, אלא לפנות לחכם באשי באסתאנבול, כדי שיוורה לו כיצד לנהוג. בינתיים החלו מתנגדיו בהחתמת עצומה נגד החזרתו למשרתו. לטענתו – שנתמכה בעדות שד"ר ארץ ישראל – ההחתמה נעשתה באיומים, ואף נוספו בה חתימותיהם של אנשים רבים מבין תומכיו, ללא ידיעתם.⁶⁵ הרב שמוחה פנה שנית אל המושל, והלה הודיע לו שאין ביכולתו לנקוט עמדה בעניין יהודי פנימי זה עד שיקבל הנחיות מאסתאנבול. תשובה זו חיזקה את הרב שמוחה בהחלטתו להישען על תמיכתו והשפעתו של הרב משה הלוי, החכם באשי באסתאנבול. בעיה נוספת

62 אר"ר, ל"ג בעומר (י"ח באייר) תר"ם (לעיל, הערה 42).

63 אר"ר (לעיל, הערה 24), הרב ששון הלוי שמוחה לחכם באשי באסתאנבול משה הלוי, בגדאד, כ"ז באב תר"ם.

64 אר"ר, כ"ב בשבט תר"ם (לעיל, הערה 39).

65 אר"ר (לעיל, הערה 24), עדות יצחק ארזי הכהן מטבריה, יאושוע [!] בהר"ב יעקב מירושלים, דוד בלא"א יצחק מצפת, בגדאד, ד' באייר תרמ"א.

שהעיקה עליו היתה החלטתם של מדיחיו לא לשלם לו את משכורתו. למעשה, זו היתה הסנקציה העיקרית שגבירי העיר יכלו לנקוט נגד החכם באשי. מבחינה זו היתה תלותו של הרב בציבור מוחלטת. שכרו של הרב שמוחה מקופת הציבור הגיעה לדבריו קודם להדחתו ליותר מאלפיים גרוש תורכי לחודש. מקורות ההכנסה העיקריים של החכם באשי היו הגאבילה על הבשר, כתיבת שטרות וגיתין ו'ריסוס' חותם הרבנות על מסמכים שונים.⁶⁶ מכיוון שמשרתו אושרה על ידי השער העליון, ביקש הרב שמוחה למצוא סעד גם בסוגיה זו אצל האישיות היהודית הבכירה במערך השלטון העות'מאני.⁶⁷

גם מתנגדיו של הרב שמוחה הבינו כי המפתח להצלחת השתלטותם על הקהילה מצוי בידי החכם באשי באסתאנבול. משגברו הקולות להחזרת הרב שמוחה, ומששמעו אף הם מפי המושל שהכתרת הרב אלישע דנגור לחכם באשי יכולה לקבל את אישורה רק מאסתאנבול, פנו אף הם לרב משה הלוי, כדי לקבל את גיבוי להדחת הרב שמוחה ולמינוי הרב דנגור במקומו.⁶⁸

3. השפעת החכם באשי באסתאנבול

החכם באשי באסתאנבול נחשב בעיני השלטונות העות'מאניים לראש העדה ('מילת') היהודית ברחבי האימפריה. הוא ייצג את יהודי האימפריה בטקסים הממלכתיים. ואולם, לא היתה לו כל עליונות היררכית על הרבנים הראשיים של יתר קהילות האימפריה ולא היתה לו סמכות להתערב בענייניהן הפנימיים. כל קהילה גדולה ברחבי המזרח התיכון יכלה לבחור לה 'חכם באשי' משל עצמה ולנהל את ענייניה באופן אוטונומי לחלוטין. אמנם, עד לשנות השבעים היו מתמנים רבנים ראשיים בערי האימפריה על פי בקשת החכם באשי באסתאנבול, אבל זה היה צעד רשמי בלבד ובדרך כלל בא כאישור לרצון הקהילות עצמן. עם זאת, החכם באשי באסתאנבול נחשב למקשר בין הקהילות היהודיות ל'שער העליון'. על כן, קהילה שרצתה לקבל את אישור השלטונות למינוי חכם באשי או להדחתו, היתה פונה תחילה לחכם באשי באסתאנבול ולא ישירות לשלטון בעיר הבירה.⁶⁹

מדיחי הרב שמוחה חרגו מנוהל מקובל זה. סמוך למעשה ההדחה הם ניסו לעקוף את הרבנות הראשית באסתאנבול ולקבל אישור למינוי חכם באשי חדש ישירות מן השער העליון. פעולה זו עוררה כפי הנראה תמיהה רבה במסדרונות השלטון העות'מאני הריכוזי, כי הוא לא נהג לטפל בשאלות של הרבנות בקהילות היהודיות ברחבי האימפריה אלא באמצעות החכם באשי באסתאנבול. זאת ועוד, צעד זה עורר כנראה את זעמו של החכם באשי משה הלוי באסתאנבול. ואכן, הוא שלח לוועד החדש בבגדאד נזיפה קשה ביום כ"ו

66 אר"ר, שם, הרב ששון הלוי שמוחה לחכם באשי באסתאנבול משה הלוי, בגדאד, כ"ז בסיון תרמ"א.

67 אר"ר, כ"ז באב תר"ם (לעיל, הערה 63).

68 אר"ר (לעיל, הערה 24), נבחרו ועד כולל בגדאד לחכם באשי באסתאנבול משה הלוי, בגדאד, כ"א בשבט תר"ם, ט"ז באייר [תר"ם].

69 עיינו: לוי, הקמת (לעיל, הערה 1), עמ' 47.

בכסליו תר"ם על דרך פעולתו. הוועד התנצל בפני הרב משה הלוי ולמעשה האשים את המושל העות'מאני המקומי בהטעייתו, משום שהורה לוועד לשלוח את ההחלטה על מינוי החכם באשי החדש ישירות לשער העליון, כדי לקבל את אישורו.⁷⁰ משהתברר לוועד החדש שלא יוכל לקדם את מטרותיו ללא סיועו של החכם באשי באסתאנבול פעלו חבריו בהתאם להנחיותיו. הם שטחו במדויק את בקשתם למעורבותו בפרשה ופירטו את האמצעים שהם מוכנים להקדיש להשגת מטרותיהם – בעיקר לשם קבלת הכרה של השלטונות העות'מאניים במינויו של הרב אלישע דנגור לחכם באשי של בגדאד. מדברים אלה ניתן ללמוד על דרך השגת אישור עות'מאני רשמי (פירמאן) למינוי רבנים ראשיים בקהילות האימפריה:

הנה כי כן חנותנו היא שמעכ"ת (=שמעלת כבוד תורתו) יעמוד בכל עוז ותעצומות להוציא פירמאן מן המלך יר"ה (=ירום הודו) כנהוג על שם הרב המובהק כמהר"ר (=כבוד מורנו הרב רבי) אלישע הנז' (=הנזכר). וע"ד (=ועל דבר) ההוצאות הצריכים לפתגמא דנא הנה נודע לכל עובר ושב דוחק הצבור של פה העירה ובפרט בשנים האלו... אך להיות כי גם הדבר הזה הוא צורך גדול ותיקון העיר, לכן עלתה הסכמתנו לשלוח למעכ"ת סך חמשת אלפים קרוש צאג והסך הזה דבר קצוב בעד ההוצאות הצריכים בעבור הפרמאן ובעד טרחת מעכ"ת בזה...⁷¹

כשישה חודשים לאחר הדחתו פנה הרב שמוחה לחכם באשי משה הלוי וביקש שיוורה לשלטונות בגדאד להקים ועדה בת שבעה חברים מטובי הקהילה. ועדה זו תחקור את כל השתלשלות הפרשה וכל הצדדים יתחייבו לפעול על פי החלטתה.⁷² משהופצה השמועה על פנייתו של הרב שמוחה לאסתאנבול, הגיבו מתנגדיו בפנייה משלהם. כדי להבאיש את ריחם של מתנגדי הרב שמוחה באפו של החכם באשי משה הלוי כתב לו יצחק ארזי הכהן, שד"ר טבריה, כי הללו נחושים בדעתם שלא לקבל כל מעורבות של הרבנות באסתאנבול אם זו לא תשביע את רצונם.⁷³

תשובתו של החכם באשי משה הלוי בוששה לבוא. עצומותיהם המפורטות של שני הצדדים, מכתביהם של השד"רים ששהו בבגדאד והשתדלנים שהפעילו הצדדים באסתאנבול לא הקלו עליו את מלאכת ההכרעה. חברי הוועד הכולל דחו בינתיים את הצעתו של הרב ששון הלוי שמוחה להקים ועדת בוררות מתוך הקהילה, והצהירו בפני החכם באשי באסתאנבול שהם מוכנים להתייצב למשפט נגד הרב שמוחה בפני בית הדין המעורב (מתאכם אלעאדלייא) של המחוז. נחישותם להשיג את מטרותם באה לידי ביטוי ברמיזתם לחכם באשי באסתאנבול שאם

70 אר"ר, כ"א בשבט תר"ם (לעיל, הערה 34).

71 שם. עיינו גם: אר"ר (לעיל, הערה 24), נבחרו ועד כולל בגדאד, בגדאד, י"ז באייר [תר"ם]. התשלום עבור הפרמאן היה דבר מקובל, אבל הוספת תשלום עבור טרחת החכם באשי משה הלוי יכולה להתפרש כניסיון להטותו לתמיכה בעמדתם.

72 אר"ר, כ"ב שבט תר"ם (לעיל, הערה 39). בשלב מסוים הציע החכם באשי באסתאנבול לשלוח ועדת חקירה, שתורכב משני רבנים מעיר הבירה, כדי לברר את טענות שני הצדדים, אבל הדבר לא יצא אל הפועל. ראו: אר"ר, כ"ז בסיון תרמ"א (לעיל, הערה 66).

73 אר"ר, כ' באב תר"ם (לעיל, הערה 60).

לא יסייע בידיהם למנות את הרב אלישע דנגור לחכם באשי של בגדאד הם יפעלו בדרכים אחרות.⁷⁴

גם הרב ששון הלוי שמוחה הוסיף לשלוח מכתבים ופניות לאסתאנבול. בעיית הקיום היומיומי שנבעה מהדחתו החלה תופסת יותר ויותר מקום בדבריו. כאמור לעיל, מדיחיו חדלו לשלם את משכורתו, גם כאמצעי לחץ שיסכים לפרוש מרצונו ממשרתו.⁷⁵ וכך נותר הרב שמוחה ללא אמצעי קיום. משראה שיריביו דוחים את הצעתו לבוררות, החל לוחץ אף הוא לקבלת פירמאן שיאשר מחדש את מעמדו ואת אחיזתו במשרת החכם באשי בבגדאד.⁷⁶ שני הצדדים, ועמם גם המושל העות'מאני, המתינו לתשובת הרב משה הלוי מאסתאנבול. למעשה, ההכרעה היתה תלויה בהחלטות שנפלו בעיר הבירה. תשובת החכם באשי באסתאנבול הגיעה בחודש ניסן תרמ"א, ועיקרה שיש להשיב את הרב ששון הלוי שמוחה על כנו. המושל העות'מאני והמועצה (המג'לס) המחוזית קיבלו את החלטת החכם באשי באסתאנבול והכריזו על הרב שמוחה כחכם באשי בבגדאד באופן רשמי. שוב הועמד לרשותו משמר מטעם השלטונות, ובית הדין שמינו יריביו חדל לפעול.⁷⁷

4. השפעת הרב יוסף חיים על אישור ההדחה

יריבי הרב שמוחה לא ויתרו. הנהגת הקהילה לא יכלה להישאר לדעתם בידי של הרב שמוחה כי הוא נתפס בעיניהם כמושחת. הוא סבר כמוכן שמגיעהם אחרים. לדבריו, הם ידעו שחזרתו למשרתו תגרום להם לאבד טובות הנאה שהיו להם על חשבון המעמדות הנמוכים. עוצמתם הכלכלית, שליטתם במשך למעלה משנה בקופת הקהילה ובמערך גביית המסים שלה, וקשריהם הקרובים עם אישים שונים במערכת השלטון של המחוז חיזקו את יכולתם לחולל מהומות ולהפעיל לחץ הן על אנשי הקהילה הן על אישים בממשל. הצטרפו אליהם גם תלמידי החכמים העוינים לרב שמוחה, שאיבדו עכשיו את מעמדם ואת הכנסותיהם מקופת הקהילה. מתנגדי הרב שמוחה הוסיפו לשלוט בעמדות מפתח בקהילה, כגון הוועדה הקובעת את גובה המס שנדרש כל אחד מבני הקהילה לשלם כדי לקבל פטור מן הצבא. אוהדי הרב שמוחה נאלצו אפוא לקבל את העלייה הרבה בגובה מס הפטור מהצבא שנדרשו לשלם. במקרים קיצוניים אף הושלכו אחדים מתומכיו לכלא. תלמידי החכמים לחצו על אוהדי הרב שמוחה בנדותם אותם מן הציבור. אף הוגשו לערכאות העות'מאניות עצומות בתביעה להדחתו. לדברי הרב שמוחה הן זויפו, בהציגן את התביעה להדחתו כתביעת הקהילה כולה.⁷⁸ המושל העות'מאני הקים ועדה לבירור העניין. לטענת הרב שמוחה, מסקנותיה של הוועדה

74 אר"ר, י"ז באייר [תר"ם] (לעיל, הערה 71).

75 אר"ר, ד' באייר תרמ"א (לעיל, הערה 65). ראו שם גם נוסח הסכמת הקהל ונוסח התראת הקהל שלא לשלם לרב ששון הלוי שמוחה פרוטה מקופת הקהל.

76 אר"ר, ב' בסיון תר"ם (לעיל, הערה 56).

77 אר"ר, י"ב באייר תרמ"א (לעיל, הערה 40).

78 שם.

אישרו את עמדתו ודחו את טענות יריביו. ואולם, הוא ידע שלא יוכל לעמוד מול בעלי הממון וההשפעה בקהילה, גם אם רוב הציבור יעמוד לצדו. לא פעם הוא הביע את חשדו כי יריביו משחדים את פקידי השלטון בבגדאד כדי שינקטו עמדה נגדו.⁷⁹ חששו הגדול היה שהללו יצליחו להטות את החלטתו של הרב משה הלוי באסתאנבול. משום כך חרג הרב שמוחה ממנהגו עד לאותה העת, ובמכתבו לחכם באשי בעיר הכירה נקט לשון חריפה מאין כמותה נגד יריביו, תוך שהוא מקללם בכל פעם שהוא כותב את שמם. כמו כן, הוא ביקש להוכיח שעל פי חוקי הממשלה העות'מאנית אין הרב אלישע דנגור מועמד ראוי לרשת את מקומו, ויש לכך שתי סיבות הנוגדות את כללי בחירת החכם באשי על פי חוקת המילת היהודי משנת 1864/5.⁸⁰ הסיבה האחת היא שהרב דנגור היה ממוצא פרסי ולא עות'מאני. הסיבה האחרת היא שהרב אלישע דנגור אשם ברצח אחיו. לכך נוספו עוד הכפשות שונות:

וכעת האנשים הפושעים בי הנוז'כרים יש'ו (=ימח שמם וזכרם) הם חפצים בח'כם] אלישע דנגור והוא ידוע כי ח'כם] אלישע הנוז'כר] עיקרו מערי פרס כאשר יעידון יגידון כמה וכמה אנשים זקנים, ועוד הרעים הנוז'כרים] הם בוחרים ברע שכמותם ח'כם] אלישע הנוז'כר] כי הוא הכה לאחיו באבן ומת באותה שעה, ואביו נ"ע (=נחשו עדן) לא רצה לפרסם הדבר למלכות יר'ה (=ירום הודה) ודבר זה ידוע לכל ק'ק (=קהל קדוש) בגדאד יע'א (=יכוננה עלין אמן) ועוד כי אחי אמו המיר את דתו ונעשה סועפי⁸¹ ויקראו את שמו חגי' סלמאן יש'ו. ולפי שהוא מיוחס ח'כם] אלישע הנוז'כר] בכל היחסים רוצח וכיוצא לזה בחרו בו להיות ח'כם] באשי ודיין.⁸²

כשבועיים לאחר משלוח המכתב לאסתאנבול, בכ"ה באייר, קיבל הרב ששון הלוי שמוחה, לתדהמתו, את המברק הבא מן החכם באשי משה הלוי: 'הרבה טרחתי על הדבר הזה כדי שישאר על גדולתו ולא עלתה בידו וכעת נכתב אלישע אפנדי אצל המלכות'.⁸³ בו ביום שלח מכתב תלונה מריר לרב משה הלוי, על דרך טיפולו ההפכפכה בפרשה. עיקר זעמו של הרב שמוחה היה על כך שהחכם באשי באסתאנבול שינה את החלטתו, ונתן את הסכמתו להדחתו ממשרתו ולמינוי הרב אלישע דנגור תחתיו, מבלי שחיכה למסקנות הוועדה שהקים מושל בגדאד, שלא מצאה דופי בפעולות הרב שמוחה. עוד בעיה אחת העיקה על החכם באשי המודח: החלטת פרנסי בגדאד שלא לשלם לו את קצבתו מאז הדחתו על ידם בחודש

79 שם.

80 ראו חוקת המילת היהודי המובאת אצל י' ברנאי, 'היהודים באימפריה העות'מאנית', תולדות היהודים בארצות האיסלאם, ב: מקורות, בעריכת ש' אטינגר, ירושלים תשמ"ז, עמ' 155-156.

81 חבר בכת מוסלמית מיסטית סגפנית.

82 אר"ר, י"ב באייר תרמ"א (לעיל, הערה 40). דברים אלה אישרו שד"רי ארץ ישראל יצחק ארזי הכהן, יאושוע בהר"ב יעקב ודוד בלא"א יצחק, בשולי המכתב בחתימת ידם, לאחר קבלת עדות מ'זקנים מיראי ה' וחושבי שמו'.

83 המברק נכתב במקורו בשפה התורכית והציטוט המובא ממנו הוא תרגומו של הרב ששון הלוי שמוחה: אר"ר (לעיל, הערה 24), הרב ששון אליהו ח'ר משה הלוי לחכם באשי באסתאנבול משה הלוי, בגדאד, כ"ה באייר תרמ"א.

אב תרל"ט ועד לאישור ההדחה על ידי החכם באשי באסתאנכול בחודש אייר תרמ"א. למעשה, מאותה העת ואילך עמדה בעיה זו במוקד מכתביו של הרב שמוחה לאסתאנכול.⁸⁴ דומה שהחכם באשי באסתאנכול לא היה יכול להוסיף ולעמוד לצדו של הרב ששון הלוי שמוחה בשל החזית המאוחדת של גבירי בגדאד ושל תלמידי החכמים שבה. הראשונים הפעילו לחצים וקשרים פוליטיים וכלכליים,⁸⁵ ואילו האחרונים הוסיפו נופך חשוב של סמכות רוחנית ושל גיבוי מוסרי למעשה ההדחה.

במכתביו לחכם באשי משה הלוי מעולם לא הזכיר הרב ששון הלוי שמוחה את שמו המפורש של הרב יוסף חיים כאחד מראשי מתנגדיו וכנוגע בדבר, מסיבות השמורות עמו. הוא רק רמז אליו בכנותו אותו 'הדרשן'. ואולם, הרב יוסף חיים גילה מעורבות פעילה ביותר להדחתו של החכם באשי שמוחה, מבלי לגלות כי כל הפרשה נוגעת ישירות לעסקי אחיו שבהם היה שותף. דומה שמכתביו של הרב יוסף חיים, שבאותה העת כבר היה ידוע ומפורסם בקרב בחכמי האימפריה העות'מאנית כגדול ועצום בתורה,⁸⁶ פעלו אף הם את פעולתם על החכם באשי משה הלוי והביאוהו לשנות את החלטתו ולאשר את ההדחה. למעשה, ההתכתבות של מדיחי הרב שמוחה עם החכם באשי באסתאנכול היתה בשני ערוצים מקבילים. הערוץ הראשון היה באמצעות ועד הקהילה שנוסד אחרי ההדחה, ואילו הערוץ השני היה באמצעות מכתבים שחתמו עליהם הרב יוסף חיים מבין תלמידי החכמים, והגביר יוסף עזרא אברהם גבאי, גדול הסוחרים היהודים בבגדאד באותה העת.⁸⁷ כך, למשל, הפרמאן המלכותי שהורה על מינוי הרב אלישע דנגור לחכם באשי בבגדאד נשלח לידיהם ולא לידי ועד הקהילה. השניים הודו על כך לרב משה הלוי וחזרו ואישרו כי ריחו של הרב ששון הלוי שמוחה נבאש בעיני כל, בכדי להסיר מלבו כל ספק ביחס להחלטתו להדיח את הרב שמוחה.⁸⁸ הם צירפו למכתבם גם מכתב מוועד הקהילה, הקובע שאינו יכול להקציב לחכם באשי המודח שכר מקופת הקהילה.⁸⁹ כן צורפו העתקי הסכמת הקהל והתראתו לוועד לבל תינתן לרב ששון הלוי אף לא פרוטה אחת מקופת הקהל, בצירוף אזהרה מפני כל ניסיון שהוא להשיבו

84 שם. וראו: אר"ר, שם, הרב ששון אליהו ח"ר משה הלוי לחכם באשי באסתאנכול משה הלוי, בגדאד, כ"ז בסיון תרמ"א, י' באב תרמ"א; TR/Is-162b (אמתע"י HM2/8637), הרב ששון אליהו ח"ר משה הלוי לחכם באשי באסתאנכול משה הלוי, בגדאד, כ"ט לעומר [י"ד באייר] תרמ"ב, כ"ב באייר תרמ"ב, ה' בתמוז תרמ"ב, ד' באב תרמ"ב, י"ח באב תרמ"ב.

85 על פי עדות החכם באשי משה הלוי עצמו, במכתבו לרב יוסף חיים וליוסף עזרא גבאי שפורסם בעיתון 'הפרח', הוא שינה את דעתו רק לאחר שהגביר אברהם אגימאן מאסתאנכול המליץ בפניו לקבל את דעת מדיחי הרב שמוחה והעיד על ישרם. עיינו: בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קסג, הערה 46*.

86 להפניות אל תשובות וחיידושי תורה שלו שנדפסו בספרי רבני התקופה ולהתבטאויות על אודותיו עיינו: בן יעקב, שם, עמ' קצא.

87 ראו: שם, עמ' קעז-קעח.

88 אר"ר (לעיל, הערה 24), הרב יוסף חיים ח"ר אליהו ח"ר משה חיים ויוסף עזרא אברהם גבאי לחכם באשי באסתאנכול משה הלוי, בגדאד, ט"ז בסיון תרמ"א.

89 אר"ר, שם, נבחרו ועד הכולל בבגדאד לחכם באשי באסתאנכול משה הלוי, בגדאד, ט"ז בסיון תרמ"א.

בעתיד למשרתו. על פי עדותם, על הסכמה זו חתמו 'כל החכמים וראשי ומנהיגי הקהל... וחתומים עליה רוב אנשי עירינו'.⁹⁰ בידוע שהדבר לא יישא חן בעיני הרב משה הלוי, הבטיחוהו הרב יוסף חיים ויוסף עזרא גבאי לדבר על לב ראשי הקהל להקציב סיוע כלשהו לחכם באשי המודח.

מלבד זיקתו הישירה של הרב יוסף חיים לפרשה, מעצם היותו קשור בקשרי משפחה ועסקים עם מדיחי הרב ששון הלוי שמוחה, זיקה שבוודאי השפיעה על עמדתו הסובייקטיבית, דומה שגם למעמדו בקהילה יש חשיבות רבה להבנת העמדה שנקט בפרשה. כמורו הרב עבדאללה סומך, שאף הוא תמך בהדחת הרב ששון הלוי ממשרתו,⁹¹ גם הרב יוסף חיים לא נשא משרה רשמית כרב וכפוסק בקהילה. הכנסתו היתה מובטחת מעסקיו מבלי להזדקק לקופת הקהל. ובכל זאת, הוא כבר קנה לעצמו באותה העת מעמד של פוסק בעל חשיבות ייחודית. זאת ועוד, בעולם התורני של בגדאד ברבע האחרון של המאה ה־19 היתה תופעה מתמיהה. אף שהיו בעיר למדנים רבים בעלי יכולת הוראה ופסיקת הלכה, רק שניים נודעו כפוסקים – הרב עבדאללה סומך והרב יוסף חיים. לדעת שלמה דשן, מצב זה נבע מן העכבות של יתר חכמי בגדאד להיכנס לתפקיד הזה, שהיה ראוי בעיניהם רק לחכמים מובהקים ועצמאיים מבחינת קיומם. ראייה מתבטלת זו, טוען דשן, חסמה את דרכם של חכמים נוספים לעמדה של הנהגה דתית.⁹² לאור הדברים הללו, אין זה מן הנמנע שבעיני הרב יוסף חיים לא מצאה חן העמדה ההלכתית העצמאית, חסרת העכבות, שגילה הרב שמוחה נגד תקיפי הקהל, עמדה שהגיעה לשיאה בהטלת חרם על מפקיעי מחיר התבואה, בניגוד לעמדתו. אמנם, הרב יוסף חיים לא ביקש להתמנות לחכם באשי במקום הרב ששון הלוי שמוחה, אך ביקש להביא למינוי של רב בעל אישיות חלשה יותר, שלא יערער על תפיסותיו ועמדותיו.⁹³

90 אר"ר, שם, העתק נוסח הסכמת הקהל.

91 בתעודות שהיו לפני לא מצאתי כל אזכור לעמדתו של הרב עבדאללה סומך בפרשה. ואולם, על פי מקור המובא אצל בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קסב, הערה 46, עולה כי אכן כך היו פני הדברים.

92 דשן (לעיל, הערה 34), עמ' 35. כסיוע לטענתו מביא דשן ציטוט המחזק השערה זו מדרשתו של הרב שמעון אגסי לאחר פטירת הרב יוסף חיים, שנדפסה בספרו אמרי שמעון, ירושלים תשכ"ה, עמ' רלז. מפאת חשיבות הדברים לחיזוק השערתו בנוגע למניעיו של הרב יוסף חיים, אצטטם כאן: 'בהיות מורי ורבי עטרת ראש עליו השלום בחיים, השמעתם ממני אפילו הגה קל יוצא מפי לפני הדרת כבודו? כי מה יערוץ הזכור להשמיע שריקות קולו לפני שאגת ארי... בהיות מורי ורבי ועטרת ראשי עליו השלום בחיים כל דבר אשר יקשה עלינו... היינו אומרים "לכו אל יוסף".'

93 בהקשר זה נראה לי שיש לבחון מחדש את מניעי הסתגרותו של הרב יוסף חיים בביתו למשך שבע שנים, בעקבות הסתבכות עסקי אחיו, שהיה בהם שותף לא פעיל, כאמור לעיל. עיינו: בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קצו-קצז. בין כך ובין כך יש בדברים אלה כדי להאיר את אישיותו של הרב יוסף חיים במסגרת אנושית. גישה זו מאפשרת לנו לבחון את התנהגותו על פי אמות מידה של תעצומות נפש ותכונות נעלות, מכאן, וחולשות ומאויים כאחד האדם, מכאן. כנגד גישה זו מצויה העמדה העממית והתורנית, הגורסת שאישים תורניים לא מעטים הם בעלי דמות חסודה ואין בהם מתום.

ה. השלכותיה של המחלוקת על מעמד הרבנות

בט"ז בניסן תרמ"א שיגר החכם באשי החדש בבגדאד, אלישע נסים ששון דגור, מכתב תודה לחכם באשי משה הלוי באסתאנכול על הפרמאן ועל בגדי השרד שהשיג בעבורו מן השער העליון, והחל לכהן בתפקידו באופן רשמי.⁹⁴ למרות הוראתו המפורשת של הרב משה הלוי, קהילת בגדאד לא שילמה לרב שמוחה את קצבתו אלא לאחר שנה בלבד, שבמהלכה אף איים החכם באשי של עיר הבירה שישנה את החלטתו אם לא ימלאו אחר הוראתו.⁹⁵ פרשת ההדחה, שנמשכה כשנתיים עד למינויו הרשמי של הרב דגור, החלישה את מעמד הרבנות הראשית בבגדאד, הן בעיני השלטונות הן בעיני בני הקהילה. היחלשות האוטונומיה המשפטית היהודית באה לידי ביטוי בשאלה שעלתה בבית המשפט המחוזי ביחס לקבילות הליך רישום הבעלות על נכסי דלא נידי (טאבו) בבית הדין היהודי. חוקי הקרקעות מן השנים 1858 ו-1874 חייבו לרשום את המקרקעין בספרי האחוזה האימפריאליים. בעבר, כל עסקאות של נכסי דלא נידי בין יהודים לבין עצמם נכתבו ואושרו בשטרות של בית הדין היהודי. לשטרות אלה היה תוקף בבית הדין של המחוז. בכל מקרה ומקרה שבו הגיע לבית דין זה סכסוך של בעלות על קרקע בין יהודים, קבעו השופטים את עמדתם על פי השטרות שנחתמו בבית הדין של הקהילה היהודית. ואולם, במהלך המחלוקת חל שינוי בגישת בית הדין העות'מאני המחוזי. הוא חדל לקבל את שטרי בית הדין היהודי כחוקיים ותבע שהעדים החתומים על השטרות יופיעו ויעידו בפניו על העסקה כמו פיהם. ייתכן שהדבר נבע מן הצורך ברישום רשמי בטאבו, אך אין זה מן הנמנע שהעיתוי שבו יושמו ההנחיות החדשות – בעיצומו של המאבק סביב משרת הרבנות – נבע מן המחלוקת שנתגלעה בין הרב ששון הלוי שמוחה לייריביו בשאלה מי יחזיק בחותמות הרשמיות של הקהילה. במהלך המחלוקת נלקחו החותמות בעורמה מן הרב ששון הלוי, ואמינות חותמות בית הדין היהודי נפגעה פגיעה קשה.⁹⁶ במצב החדש שנוצר החלה תופעה של התעלמות מבית הדין היהודי בעסקי מקרקעין, וחמור יותר, החלו תופעות של רמאות, הונאה והשתמטות מתשלום חובות ומשכנתאות בתחומי העברת הבעלות על נכסי דלא נידי בתוך הקהילה היהודית.⁹⁷

במחצית השנייה של המאה הי"ט החלו להתגלות בקהילת בגדאד סממנים של שינוי תרבותי – נטישת המסורת לקראת חילוניות. מאז שנות השבעים הלכו ורבו הדיווחים בעיתונות היהודית על תופעת הזלזול במצוות בבגדאד ועל אי קיום מצוות ההנהגה הדתית. דומה שלתהליך הירידה במעמדם של הרבנים תרמו גם הסכסוכים השונים שתלמידי החכמים בקהילה היו מעורבים בהם. סכסוכים אלה פגעו קשות בסמכותם הרוחנית. גם סמכות מוסד

94 אר"ר (לעיל, הערה 24), הרב אלישע נסים לחכם באשי באסתאנכול משה הלוי, בגדאד, ט"ז בסיון תרמ"א.

95 עיינו לעיל, הערה 89. וראו: בן יעקב, יהודי בבל (לעיל, הערה 4), עמ' קסג, הערה 46*.

96 אר"ר, כ"ז בסיון תרמ"א (לעיל, הערה 66).

97 אר"ר (לעיל, הערה 24), הרב אלישע נסים לחכם באשי באסתאנכול משה הלוי, בגדאד, כ"ה בתמוז תרמ"א. על תופעה דומה שהתרחשה בסוריה ראו: צ' זוהר, מסורת ותמורה, ירושלים תשנ"ג, עמ' 153-155.